PAVLA MELKOVÁ

Jak rozmluvit památku

Nestačí památku zachovat, je třeba ji ještě rozmluvit.

PŘÍTOMNOST JAKO TVŮRČÍ SOUČÁST PAMĚTI

Základ ochrany památek leží v zachování jejich kulturní hodnoty. Primárně v uchování hmotné podstaty, která je nositelem kulturního významu a ideového obsahu. To ale samo o sobě vždy nestačí. Je také potřeba památky plnohodnotně zapojit do přítomného života a jejich kulturní význam dál aktivně rozvíjet přidanou hodnotou současnosti.

Památka je paměť. A paměť je nezbytnou součástí kontinuity života člověka i společnosti, spojité linie mezi minulostí, přítomností a budoucností. Pokud svět chápeme jako propojený celek a nikoliv jako shluk vedle sebe existujících, navzájem nespojitých částí, a to v prostoru i času, pak se klíčem k jeho pochopení stávají souvislosti, respektive vztahy. A paměť je druh vztahu. Při hledání propojení v čase, a navazujícím prostoru, je nepostradatelná.

Velká část dnešní společnosti nehledí a nechce hledět do budoucnosti, zejména dlouhodobé, tedy té, která je součástí linie života lidstva, ať chápané jako jednosměrně lineární, či cyklické. Zkracování pohledu do budoucnosti jako by úměrně zkracovalo i pohled do minulosti, a naopak. Až k nevidění či vědomému nebo nevědomému odřezávání na obou stranách. A nevidění v myšlení se přenáší do nezohlednění v konání, v němž pak schází zodpovědnost vůči budoucímu. Pokud ochrana, oživování a rozvíjení památek napomáhá vědomí propojenosti mezi minulým, přítomným a budoucím, stejně jako naší role v ní, pak je to přinejmenším jeden z důvodů se jimi zabývat. Chtělo by se říct, že zejména v dnešní době – plné krátkozrakosti, fragmentovanosti, egocentričnosti a povrchnosti.

Je-li přítomnost součástí spojnice mezi minulostí a budoucností, pak její úloha je nejen přenášet minulé do budoucího (pak by se de facto stala pouze překročením trhliny prázdna), ale také neustále propojující vlákno sama vytvářet. To znamená, že nemůže paměť jen pasivně přesunovat, ale musí být neustále její aktivní součástí. V rovině lidské existence se tak samozřejmě děje i automaticky, už jenom samotným bytím, které se neobejde beze stop, dobrých či špatných. V tomto textu ale mluvíme o paměti kulturní, která vyžaduje výkonnou a vědomou účast.

Co tedy znamená být aktivní součástí kulturní paměti namísto pouhým pasivním přenašečem? A jaké jsou možnosti pro takový přístup v rámci architektonických památek? Ať už institucionálně chráněných, nebo jakýchkoliv jiných, které nesou cennou paměť?

AKTIVNÍ A CELOSTNÍ PAMÁTKOVÁ PÉČE

Konečným smyslem architektonické památky není pouze její existence sama o sobě, ale způsob, jakým bude její hodnota působit na člověka a společnost. Jak bude ovlivňovat život místa a lidí v něm. Toto působení zahrnuje dvě podstatné roviny. Jednak obsahové sdělení památky a jednak vliv objektu (komplexu objektů) na podobu a fungování prostředí, ve kterém se nachází.

Takové pojetí ochrany vyžaduje komplexní chápání. Lze ho charakterizovat jednak aktivním a jednak celostním přístupem, které vidí cíl ochrany památek nejen v zachování hmoty, která je základem, ale také v jejich oživení, zapojení do současného dění, rozvíjení a povyšování kvality, stejně jako doplňování přítomné vrstvy, která je nedílnou částí ve smyslu kontinuálního bytí památky. Ochranu tedy chápe jako aktivní tvorbu.

EXPERIMENTAL PRESERVATION

K platformám, které vycházejí z takového přístupu, patří například Experimental Preservation, koncentrující se okolo GSAPP Kolumbijské univerzity v New Yorku pod vedením Jorgeho Otéra Pailose. Její tvůrci „odmítají vnímání ochrany památek jako post-faktické kultury. (Factum ve smyslu latinského udělat, vykonat. Pozn. autorky.) Místo toho zkoumají ochranu jako novou formu kulturní produkce samé o sobě.“[1] Rozšiřují pole pojmu památka za hranice institucionálně chráněných objektů a předmětů, stejně jako škálu nástrojů, kterými paměť zjevovat, a tedy i chránit. Do hry se zde mohou dostávat v podstatě jakékoliv stopy minulosti, nesoucí kulturní význam.

Předmětem zájmu se stávají například situace ve své komplexnosti – ukázkou může být konceptuální umělecký projekt The Mound of Vendôme[2], experimentální rekonstrukce, která umisťuje na náměstí objekt haldy zeminy, navršené v roce 1871 jako podklad pro pád Vendômského sloupu. Skutečnost, že významovou *v*rstvou situace, zdánlivě bezcennou, může být i harddisk počítače, na němž The Guardian zničil data Edwarda Snowdena, představuje objekt Snowden's Macbook Air.[3] Význam celistvosti struktury, kde nemají hodnotu pouze jednotlivé objekty, ale zastřešující systém, který je propojuje, zdůrazňuje na příkladu sítě moskevských veřejných knihoven koncept „The System as a Monument“.[4] K experimentálním nástrojům pak patří například „nekontaktní ochrana“[5], zahrnující 3D digitální scan památek, a především umělecká díla, která mohou být jazykem zjevení a interpretace paměti. Důležitou formou jsou také projekty vznášející otázky, co všechno přísluší k informaci o památce, na něž se odkazuje například cyklus uměleckých děl The Ethic of Dust[6], který se ptá, zda vrstva znečištění sejmutá z objektů při jejich restaurování je součástí památky anebo okolního prostředí. Že kritérium významu památky může být generované i lidmi, kteří místo užívají, ukazuje projekt „Fittja People's Palace: Remaking the Architecture of the Welfare Staterenovace“.[7] Podstatou hodnoty památky se zabývá přístup Davida Chiperfielda, který lze charakterizovat tezí, že „restaurování není o obnovení obrazu, ale o udržení struktury“[8], uplatněný při rekonstrukci Neue Nationalgalerie či Neues Museum. Důležitou součástí platformy je obecně vznášení otázek, například hledání způsobu, jak reagovat na destrukci objektů, která je stopou (a symbolem) násilí, formulované v projektu „Open Quarter“[9] na téma rekonstrukce vládní budovy v Oslu poničené teroristickým atentátem.

PŘEDÁNÍ INFORMACE O MINULOSTI DO PŘÍTOMNOSTI

Jedna z možných cest uplatnění celostního a aktivního přístupu vychází ze samotného významu památek, tedy předání informace

o minulosti pro přítomnost a budoucnost. Mluvíme-li o ochraně architektonických a uměleckých objektů, pak je to zejména informace historického a kulturního charakteru.

Aktivní pojetí ochrany znamená tuto informaci najít, identifikovat jejího nositele, ochránit ji, zhodnotit (oživit, rozvinout, povýšit) a nalézt způsob, jak ji sdělit člověku a společnosti.

Můžeme pak mluvit o komunikativní památce. A právě způsobem, jak z památky vytvořit památku komunikativní, se zabývá tento text. Jedná se o přístup, který souzní s celostním a aktivním pojetím památkové péče, stejně jako s myšlenkami platformy Experimental Preservation, zejména v chápání ochrany jako tvůrčí činnosti, jež nechrání pouze kulturní vrstvu vloženou minulostí, ale přidává vrstvu novou.

KOMUNIKATIVNÍ PAMÁTKA

Jak tedy rozmluvit památku? Jak interpretovat ideový obsah v ní uložený? Jak ji učinit součástí rozhovoru se současností?

Dostáváme se tak k vlastnostem komunikace obecně. Její základní cíle jsou stejné, jedná-li se o komunikaci mezi lidmi, či mezi člověkem a prostředím. Protože ale v kontextu prostředí je pro nás těžší si řeč představit, zkusme na ni nejprve pohlížet stejně jako na tu mezilidskou. Položme si elementární otázky: Jaký význam má pro lidi vzájemná komunikace? Jaké nástroje používá řeč? Jaké jsou její vlastnosti?

Komunikace je způsob vztahu, de facto forma doteku. Je navazováním vztahu člověka k člověku, ke společnosti, k prostředí jeho života. Ne náhodou čeština používá stejný pojem pro komunikaci ve smyslu cesty či propojení.

Je prostředkem dorozumění. Je tím, co vytváří z individualit společenství. Je způsobem spolubytí.

Mezilidská řeč mluví tělem, gestem, hlasem, psaným slovem, vizualitou, činem. Je explicitní či abstraktní, srozumitelná či nesrozumitelná, otevřená či kradmá, pravdivá či lživá, tichá či hlasitá, dominantní či submisivní, opulentní či úsporná, plná či prázdná, hluboká či povrchní.

A podobný význam a vlastnosti může mít i jazyk architektury, a také jazyk památky. Jen nástroje jsou jiné.

JAZYK ARCHITEKTURY

Základem funkčnosti jazyka je porozumění. Proto je zapotřebí jazyk promlouvání architektury odvíjet od jazyka, kterým ji uživatel vnímá. Jazyk promlouvání architektury, jejího vnímání člověkem a její tvorby, jsou jedním a tímtéž.

Sdělení může být vloženo do formy stavby samotné, anebo být připojeno jako přídatná vysvětlující vrstva – textem, obrazem, dalším objektem, či jiným způsobem.

Základní komunikace architektury probíhá v utilitární rovině, kde organizuje náš pohyb a setrvání v prostoru. Tudy jdi, zde si sedni, zastav se, tady se chyť rukou, zde se dívej, projdi, vyhni se, odejdi, opři se, polož ruku, sedni si, vystup, skrč se, sestup, tudy nechoď, překroč, ukroč, otoč se, stůj, přeskoč, natáhni se, otevři, polož se, nadzvedni, odklop, posuň, podívej se, setrvej očima, uhni pohledem, prohlédni, zvedni oči, sklop pohled.

Pak ale existují další roviny řeči, které bychom mohli nazvat obohacující. V nich architektura může oslovovat naše smysly, ducha i rozum a prohloubit naše vnímání, cítění, prožívání a chápání – prostoru samotného, i prostředí jako celku a sebe v něm.

Architektura dokáže hovořit v pojmové i nepojmové rovině. I když mezi oběma oblastmi nelze vždy vést přesnou hranici a často se prolínají. V pojmové reprezentuje skutečnost, kterou lze empiricky a racionálně chápat a převést do pojmového jazyka. V mimopojmové není reprezentací, ale spíše vytváří imerzivní prostor, zasahuje naše smysly a je vnímána skrze pocity. Jazyk obou může být explicitní či implicitní a narativní či abstraktní, přičemž explicitní a narativní obvykle více odpovídá pojmové rovině řeči a implicitní a abstraktní řeči mimopojmové. Explicitní a narativní jazyk pracuje s doslovným významem. Rozumíme mu v rovině zvyklosti a společenské domluvy, stejně jako v případě jazyka mluveného, psaného či znakového, který je dohodou o přiřazení určitého pojmu určité věci. Okno vypadá jako okno, dveře jako dveře, stůl jak stůl. Implicitní a abstraktní jazyk oproti tomu dokáže hovořit skrze asociace, metafory, symboly či například elementární řečí struktury prostoru či materiálu.

I když jazyk architektury je nejvíce chápán jako vizuální, nesmíme zapomínat, že může působit i skrze další smysly. Sluch, čich, hmat i kinesteticky.

JAK ROZMLUVIT PAMÁTKU?

I zde si můžeme vzít na pomoc lidskou řeč. Ptát se: Jak rozmluvit člověka? Který mlčí, protože zapomněl slova, obsah uložil na dně, ztratil hlas, tělo chátrá a společnost ho odsunula stranou? Jak vyzdvihnout z hloubi – člověka či domu – ztracená, zrezlá slova? Jak zjevit obrazy minulého? Jak svázat potrhané nitky souvislostí mezi útržky vzpomínek? A následně odpovídat: Projevit zájem, ptát se, naslouchat, porozumět, pomoci, hledat témata, nabízet slova, spojit s přítomným životem.

V případě památky to znamená: Objevit původní jazyk, ochránit ho a obnovit. Přečíst sdělení jejího obsahu – všechny jeho vrstvy a souvislosti. Nalézt vztah obsahu k dnešní době. Pochopit roli památky v příběhu minulosti a nalézt pro ni roli v příběhu dneška. Vytvořit téma dialogu s dneškem. Dát tvar jazyku. Vložit objekt do přítomného bytí.

Každá památka je jiná. Je individualitou, stejně jako člověk. I každý příběh je jiný. Každý dialog je jiný. Je ale, stejně jako lidé, součástí společenství, v němž jazyk dorozumění leží v samotné podstatě jeho existence.

Rozmluvení památky jako součást její aktivní a celostní ochrany, jako způsob jejího zapojení do života současnosti a vytváření nové kulturní vrstvy, není universální metodou. Je spíše tvůrčím přístupem, jehož obecné principy a nástroje můžeme vysledovat na konkrétních situacích. A nejlepším způsobem, jak ho formulovat, je zkoumání na konkrétních případech.

Následující realizace ukazují možné podoby tohoto přístupu, jak jsme ho uplatňovali v práci MCA atelieru spolu s Miroslavem Cikánem.

Památník Jana Palacha ve Všetatech

Dům v Lužických horách

PAMÁTNÍK JANA PALACHA VE VŠETATECH

Rodný dům Jana Palacha není institucionálně chráněnou památkou. Jeho fyzická podoba nemá historickou ani uměleckou hodnotu, a od doby, kdy zde žila rodina Palachových, se zásadně proměňovala, ve vnější formě i vnitřních dispozicích. Památkou, byť také ne chráněnou, je ale jednoznačně jeho ideový obsah. Dům, resp. místo, je materiální stopou rámce příběhu, na jehož konci (a dalším začátku) je Janovo sebeupálení na protest vůči politické a společenské situaci v zemi po okupaci armádami států Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Cílem této mezní oběti bylo probudit občanskou společnost z pasivity k aktivnímu odporu proti nesvobodě země a jejích občanů. Osobnost Jana Palacha se postupně stala pro československý národ nadčasovým symbolem boje za svobodu a etické hodnoty.

Cílem revitalizace tedy bylo posílení role místa jako připomenutí Palachova činu a jeho významu v historii i pro současnost.

Jako forma a funkce byl zvolen památník. Tedy architektonický typ, jehož hlavním posláním je právě sdělení. Komunikativnost se tak stává součástí jeho samotné podstaty.

Obsah nebylo zapotřebí hledat, tím byl zřetelně odkaz Palachova činu. Otázka ale zněla – jaké jsou různé vrstvy jeho sdělení? Jaké souvislosti? Jaký je jeho význam pro současnost, a jaký v universální nadčasové rovině? A poté – jakým jazykem, vytvořeným z původního a nového, všechny ideové roviny předat?

I před proměnou na památník dům promlouval. Civilní řečí bývalého domova, jazykem všedních kulis každodenního života. Vzhledem ke stavu domu, přestavěného a zchátralého, už ale nezbylo mnoho slov.

Novou podobou památníku prolínají dva charaktery jazyka. Jazyk informativní, působící v rozumové rovině, a jazyk z oblasti smyslů, citů, emocí, duše. Ten první zastupují reálie obsažené v historické expozici v novém muzejním pavilonu. Mluví skrze historické texty, exponáty, dobové fotografie, filmy. Druhý promlouvá skrze novou výtvarnou a architektonickou podobu památníku. Slovy metafor, symbolů, asociací, ale také archetypálních až podvědomých pocitů. Nový jazyk se propojil s jazykem původním. V dialogu i souzvuku.

Aby se architektura a místo naplno rozmluvily, bylo potřeba postavit se čelem k těžkému a nepohodlnému obsahu. Vytáhnout ho z hloubi postupného zapomínání a nalézt pro něj slova, jejichž síla by odpovídala jeho síle.

DŮM DŮM V LUŽICKÝCH HORÁCH

Dům v Lužických horách je součástí institucionálně chráněného krajinného území a předmětem ochrany je především jeho role v charakteru celku. Nejstarší sklep je bz osmnáctého století, dřevěné a kamenné jádro pochází ze století osmnáctého a devatenáctého, zděná přístavba z první půle a drobné dostavby z druhé půle dvacátého století. Všechny vrstvy jsou stopou příběhů, účelem stavby v dané etapě počínaje a osudem obyvatel konče.

Cílem poslední obnovy bylo objekt zachránit, resp. prodloužit jeho život skrze posílení udržitelnosti. A to jak prostřednictvím revitalizace stavebně technického stavu, tak vytvořením jeho nové role v životě lidí.

Dům určený pro bydlení je z hlediska smyslu a charakteru řeči jiným typem stavby než veřejná budova či její specifická forma – památník. Jaký je tedy ideový obsah objektu určeného pro bydlení? Co může sdělovat?

Stejnou měrou komunikuje se svými obyvateli i s lidmi v místě – vesnici, krajině. Pro obyvatele je dům partnerem života. Je bytostí, která je provází časem každodenní utility stejně jako duchovním i emočním prožíváním. Doteky se odehrávají fyzickým kontaktem, pohledem či myšlenkou a všechny jsou formou vztahu, a tedy i jazyka.

Původní řeč mluví o vrstvách času, o přináležitosti k okolní krajině, o všudypřítomnosti přírody. A nový jazyk na ni navazuje a rozvíjí ji do vícehlasů.

Hovoří prostřednictvím materiality, formami doteku jednotlivých materiálů, způsobem interakce domu s okolní přírodou. Skrze světlo, stín, stopy vrstev času, dialog starých a nových struktur, dotýkání se člověkem. Vnímáme obejmutí kulatého dřevěného madla dlaní, bosé chodidlo čtoucí hrubost kamínků v povrchu betonu, spáry ochozených starých prken a přechod na hladký povrch nové dřevěné podlahy, přilnutí zad k odhalené kamenné zdi. Při stoupání po schodech zažíváme průhled vertikálou: louka, les, nebe. Po otevření

Bastion u Božích muk

Foto: **archív autorky**

domovních dveří ze strany vesnice se za všední fasádou starého domu náhle rozezní dialog starého s novým, a náves se propojí s volnou krajinou skrz prosklené dveře na druhém konci síně.

Dům se rozmluvil, když jsme ho osvobodili. Odlehčili mu od svírajících stavebních vrstev posledního období, od zaslepujících nátěrů i dusivých nánosů věcí. Otevřeli jeho tělo vůči volné krajině. Propojením prostorů uvolnili jejich vzájemné rozhovory. Odkryli póry trámů, prken a kamenů k nadechnutí. Vpustili teplo slunce, barvy krajiny. A nový život.

BASTION U BOŽÍCH MUK

Bastion u Božích muk je chráněnou památkou, která má význam ve struktuře celku města, v charakteru místa i v autenticitě detailu.

Cílem revitalizace bylo jednak otevřít dlouhou dobu nepřístupnou oblast ve středu města a vytvořit z ní veřejný prostor, jednak zachránit cenné historické stopy a zapojit je do kulturního života.

Ideovým obsahem je reprezentace historických okamžiků země i místa – mezinárodní politické situace v tehdejší Evropě, stejně jako například urbanistické koncepce města Karla IV., která ztělesňovala kulturní ideály doby.

Zachovaný původní jazyk je pole fragmentů zbylých slov a vět, v každém z nich se ale koncentruje síla významů a tajemství.

Nový jazyk je založený především na asociacích, prostorových i významových vztazích, či přirozených vlastnostech materiálů a prostředí. Řeč navázala ztracené souvislosti a vytvořila nové. Ukotvila místo v síti původních cest, v symbolickém propojení dominant města i v kulturní struktuře.

Doplněná stavba je vložena proti proudu času do nánosů země, jako obrácená archeologie. Podzemní atrium je vyříznutou negativní věží, jejíž dřívější existence v oblasti je prokázána, neznáme ale přesné umístění. Rezavá ocel venkovních objektů parteru připomíná korodující torza válečných předmětů rozesetá po bitevních polích minulosti. Černý koberec na stropě je mechem ukrytým pod zemí, v duchu obranné architektury, kde tvrdé je navrch a měkké uvnitř. Šedé barvy hlavního prostoru jsou střídmostí, důstojností kamenné jeskyně a barvy prosakující ze zadních podzemních místností, jsou odstínem starých zdí, oranžovou rzí, fialovou rulou, zeleným mechem. Prostor zpřítomňuje hranice mezi pod a nad, světlem a tmou, zemí a prázdnem.

Místo rozmluvilo jeho zpřístupnění pro lidi. Po letech izolace začalo vyprávět rozsáhlé i drobné příběhy o tom, jak se dotýkalo důležitých historických chvil země. Nosné kostry prostředí i významů vystoupily na povrch, oživená materialita rozkvetla strukturami a barvami, nové objekty vytvořily asociace s historií i prostorovými souvislostmi místa.

ŘEČ VYTVÁŘÍ VZTAH

Tam, kde je jazyk, je rozmluva, kde je rozmluva, vzniká vztah a v aktivním vztahu se utváří význam. V přítomném rozhovoru památky s člověkem a společností se rozvíjí nová kulturní vrstva současnosti, která ukotvuje památku jako živoucí součást linie mezi minulostí a budoucností. A v tom je smysl rozmluvení památky, jako součást její ochrany..

POZNÁMKY:

1 Otéro-Pailos, Jorge, Langdale, Erik, Arrhenius, Thordis, *Experimental Preservation*, Lars Müller Publishers, Zürich 2016, s. 8 – 9
„They reject the perception that preservation is the post-factum protection of culture. Instead they explore preservation as a new form of cultural production in itself"
2 Otéro-Pailos, Jorge, Langdale, Erik, Arrhenius, Thordis, *Experimental Preservation*, Lars Müller Publishers, Zürich 2016, s. 118
3 Otéro-Pailos, Jorge, Langdale, Erik, Arrhenius, Thordis, *Experimental Preservation*, Lars Müller Publishers, Zürich 2016, s. 154
4 Otéro-Pailos, Jorge, Langdale, Erik, Arrhenius, Thordis, *Experimental Preservation*, Lars Müller Publishers, Zürich 2016, s. 68
5 Otéro-Pailos, Jorge, Langdale, Erik, Arrhenius, Thordis, *Experimental Preservation*, Lars Müller Publishers, Zürich 2016, s. 160
6 Otéro-Pailos, Jorge, Langdale, Erik, Arrhenius, Thordis, *Experimental Preservation*, Lars Müller Publishers, Zürich 2016, s. 164
7 Otéro-Pailos, Jorge, Langdale, Erik, Arrhenius, Thordis, *Experimental Preservation*, Lars Müller Publishers, Zürich 2016, s. 66
8 Otéro-Pailos, Jorge, Langdale, Erik, Arrhenius, Thordis, *Experimental Preservation*, Lars Müller Publishers, Zürich 2016, s. 64
„restoration is not about the recreation of an image but aboutretaining the fabric
9 Otéro-Pailos, Jorge, Langdale, Erik, Arrhenius, Thordis, *Experimental Preservation*, Lars Müller Publishers, Zürich 2016, s. 158